

A magyar társadalom élete az oszmán uralom idején

Szakály Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban*

Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.

MTA Történettudományi Intézete,
Budapest, 1997.

A neves történész könyve új szemszögből közelíti meg Magyarország és ezen belül elsősorban a hódoltság 16–17. századi történelmének máig vitás kérdéseit, új feltevéseket és alternatívákat kínál a megoldásra váró problémák felgöngyölítéséhez.

A szerző az 1981-ben napvilágot látott és hasonló témával foglalkozó művére (*Magyar adóztatás a török hódoltságban*, Budapest, 1981.) támaszkodva, annak eredményeit áttemelve, igényes és tudományos alaposággal megírt munkát tár a nyilvánosság elé.

Szakály Ferenc, aki az egész korszak kiváló ismerője és szakértője, egy eddig kevésbé kutatott – méltatlanul háttérbe szorított –, s ezért régóta feldolgozásra váró kérdéskört vesz nagyító alá. Ismeretes, hogy a történeti kutatásban sokáig kizárólagos dominanciát élvezett a politikai és katonai eseménytörténet, a társadalom- és gazdaságtörténet csak szerény háttérinformációként volt jelen. A feldolgozandó munkát nagyban hátráltatták szakirodalmunk lépten-nyomon érzékelhető hiányosságai; mindezek ismeretében teljes joggal állíthatjuk, hogy a neves kutató műve ilyen értelemben is hiánypótló.

A szerző a kötet elején nagy elismeréssel szól múlt századi liberális történetírásunk kiemelkedő alakjáról, Salamon Ferencről, akinek tudományos érvekkel alátámasztott megállapításait helytállónak és bizonyítottanak tekinti, ti. „...a magyar király és a földesurak végig a törökök bentlakásának időszakában adóztattak a hódoltságban.” (8. o.) Szakály Ferenc – szavaival élve – a nagy előd által megkezdett út követése céljából fogott

hozzá a könyv megírásához: „... célom az volt, hogy áttekintsem a magyarok – legyenek azok bár királyi magyarországiak vagy erdélyiek – hódoltsági adóztatását.” (9. o.)

A kötet – az alapvető tájékozódást megkönnyítő, elősegítő, s ezért nagyobb lélegzetvételi – bevezetés mellett hét nagy fejezetre tagolódik, ezek pedig több alfejezetből állnak. A szerkezeti felépítés meglehetősen sajátos, figyelembe véve a rendelkezésre álló anyag időbeli és térbeli egyenetlen megoszlását. Az előadás a 16. században és a 17. század elején időrendben halad, majd a 17. század második harmadától tematikus tárgyalási módra vált át. A történész bizonyítékok egész sorával – vö. dika- és dicsőmájegyzékek táblázata, helynévmutató stb. – támasztja alá kutatási eredményeit, a mű szerkezete így válik teljessé.

A szerző minden fejezet elején tisztázza az alapfogalmakat, rávilágítva az összefüggések bonyolult rendszerére. A bevezetésben részletesen elemzi a hódoltság fogalmának egykori és az általa bevezetett új interpretációja közötti különbség mibenlétét. A korabeli szóhasználat a magyar végvárak mögött fekvő, de a törököknek is adózó vidékkel azonosította a hódoltságot. Szakály Ferenc ezzel szemben ezt a területet „hódoltsági peremvidékként” emlegeti, a szó jelentését, fogalmát kiterjeszti: a török várak által közrefogott, a török hatóságok által ellenőrzött, ténylegesen megszállt országrészeket érti rajta.

A *magyar adóztatás a török hódoltságban* címet viselő alfejezet a magyar királyoknak és az erdélyi fejedelmeknek a megszállt területhez való viszonyát tárgyalja; ti. mindvégig igényt tartottak az egész (alávett) terület feletti joghatóságra, és a törökkel semmilyen területi korlátozásról nem voltak hajlandók alkuba bocsátkozni. Ezt a minimálprogramot csaknem maradéktalanul sikerült is végrehajtani, leszámítva a magyar végvár-

vonalról nehezen elérhető, természeti akadályokkal is védett Szerémséget és Temesközt. A történész több szemszögből is bemutatja az állami és magánföldesúri adóztatás sajátosságait. Újdonságnak számít Szakály Ferenc azon észrevétele, hogy időnként maga a magyar adóztató hatalom is két, egymással rivalizáló oldalra hasadt szét: bizonyos települések nem kettős – török és magyar –, hanem hármass adóterhet viseltek, utalva ezzel az erdélyi fejedelmek hatalmának és befolyásának – a tizenöt éves háborút követően bekövetkező – kiterjesztésére.

Az első nagy fejezet a török megszállás ellenére változatlan maradt hódoltsági viszonyokat ismerteti. Közismert, hogy mindkét 1526-ban megválasztott magyar király – Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János – önmagát tekintette az egész ország kizárólagos urának és egyedüli jogforrásának, s gátlástalanul eladományozta a ténylegesen a másik fél hívei által birtokolt fekvőségeket. A magyar állam legfelsőbb vezetése a török berendezkedés első pillanatától kezdve példamutató gondossággal őrködött afelett, hogy az elfoglalt terület birtokrendszerében ne keletkezzenek zavarok, és a magyar birtokjog semmilyen tekintetben ne szenvedjen csorbát.

A szerző érdekes összehasonlítást végez a Királyi Magyarország és Erdély országgyűlései által alkotott törvények között. Újabb izgalmas kérdéseket vetthet fel a kortársak hódítókkal szembeni ellenszenvének megnyilvánulására utaló források vizsgálata.

A következő fejezet a hódoltsági magyar struktúra maradványaival foglalkozik. A történész több szemszögből is tárgyalja az oszmán hódítók és az alávetett népek bonyolult kapcsolatát, miközben cáfolni igyekszik azt a széles körben elterjedt hiedelmet, mely szerint a törökök schol sem voltak tekintettel a bekebelezett tartományok eredeti berendezkedésére. További érdeklődésre tarthat számot az a vizsgálódás is, amely a megszállt országrészek nemességének szerepét veszi nagytó alá. Köztudott, hogy voltak olyan országos vagy helyi körökben tekintéllyel bíró magyar urak, akiket a törökök készséggel használtak fel saját céljaik elérésére.

A hódoltsági nemesség elvándorlása – különbséget téve a főurak és a köznemesek között – a menekült nemesi vármegyék kialakulása és tevékenysége külön-külön is tárgyalásra kerül. Egy újabb alfejezet foglalkozik a magyar birtokigazgatási szervezet helyreállításával, amelyre a lehetséges alternatívát az officiolatus birtokhasznosítási rendszer kialakulása kínálta.

Egy újabb fejezet tárgyalja a tizenöt éves háborúnak a hódoltsági magyar hatalom alakulására kifejtett hatását. A tizenöt éves háború (1593–1606) valósággal szakadékként ékelődik a magyarországi török uralom két évszázada közé. A történész rávilágít arra az összetett lélektani állapotra, amely a hosszú háborúskodás hatására kialakult.

A Mohács és a századforduló közti háromnegyed évszázadban is záporoztak a megrendítő crejű csapások, de egyelőre minden helyrehozhatónak tűnt, amennyiben a töröktől idejében sikerül megszabadulni. A csalódást eredményező háború azonban egy csapásra véget vetett az oktalan reménykedés időszakának: tudatosította a közvéleményben az ország megosztottságának és szétdaraboltságának állandósulását és bizonytalan ideig való elhúzódását; illetve azt a tényt, hogy a pusztulások következményeként Magyarország már soha többé nem lesz olyan, amilyen a török uralom kezdete előtt volt. E felismerésnek adott hangot a kor legfényesebb magyar elméje, gróf Zrínyi Miklós, amikor saját századát sommásan „a magyar romlásnak századának” nyilvánította. A magyar rendiség tértnyerése a Habsburgokkal és a törökökkel szemben, illetve a bécsi udvar – a magyar arisztokrácia és nemesség visszaszorítására irányuló – politikája részletesebben is kifejtésre kerül. A hódoltsági településszerkezet pusztulása és az újratelepülés egy újabb alfejezet témája.

A negyedik fejezet a földesúri felügyelet eszközrendszerét, annak eredményességét vizsgálja. Szakály Ferenc mutatott rá arra, hogy a hódoltsági birtokigazgatási szervezetnek két szintje alakult ki: a hódoltsági vagy helyi „tagozat” és a kinti „tagozat”, amely már magasabb szintet jelentett. (Lényegében a hódoltság területén belül elhe-

lyezkedő, illetve a hódoltságon kívüli birtokokon szerveződő apparátus működését ismereteti a kiváló történész.)

Ezt követően részletesen elemzi a birtokigazgatási szervezetben kiépülő hierarchia jellemzőit, nagy súlyt helyezve az egyes tisztségviselők elkülönítésére. A szerző jól érzékelteti azt a bonyolult folyamatot, amelynek eredményeként a magyar birtokigazgatási szervezet helyi és kinti „tagozatának” összcsovardása végbement; a földesúr addig csak a kinti tiszttartóknak kijáró hatáskörrel ruházta fel a helyi gondviselőt. Végezetül az ún. „erdélyi hódoltságban” kialakult birtokviszonyokról csak szó, összehasonlítva a Királyi Magyarországon elterjedt változattal.

Külön fejezet tárgyalja a magyar jobbágyrendszer sajátosságait. Varga János monumentális monográfiában tárta fel a magyarországi jobbágyrendszer változásait – a 16. század derekától az 1767. évi úrbérrendezésig. Erdemeit Szakály Ferenc is méltatta, sőt kutatási eredményeit is alapul véve alakította ki saját véleményét.

A tizenöt éves háború pusztításai mérhetetlenül megnövelték a munkáskéz értékét, amire a földesurak ellentmondásos módon reagáltak: egyfelől kényszerű teherkönnyítésekkel, másfelől azzal, hogy a telepítőlevelek, a kötés- és hitlevelek kibocsátásával igyekeztek alattvalóikat az örökös jobbágyi státusz vállalására és ezzel helybenmaradásra kényszeríteni. A szerző nagyon pontosan bemutatja azt az összetett folyamatot, hogyan alakulhatott ki két, egymással homlokegyenest ellenkező tendencia: a szabadmenetelű, saját ügyeit alsó szinten igazgató réteg megerősödése, illetve a jobbágyrendszer megszigorítására irányuló földesúri törekvés egymás mellett létezése.

A hatodik fejezet a hódoltsági nemesség számának és tekintélyének növekedését veszi nagyító alá. A szerző a török uralom addigi évtizedeit átvészelt kismemesség öntudatra ébredésével, illetve a paraszti nemességvásárlás szokásának elterjedésével hozza összefüggésbe a nobilitas helyzetének megszilárdulását. Megállapításait bizonyítékok egész sorával támasztja alá, lásd Pest-Pilis-Solt megye, Heves-Külső-Szolnok megye,

illetve Békés megye dika- és dézsmajegyzékeinek részletes elemzéseit. Makkai László – akinek érdemei vitathatatlanok ezen szakterület kutatásában – figyelte fel elsőként erre a jelenségre, nagy jelentőséget tulajdonítva annak, hogy az egykori nemességvizsgálatok tanúi is élesen szembeállították egymással a nemesi vármegyék helyreállítása előtti és utáni időket. Szakály Ferenc véleménye szerint a jobbágynemesség kérdése két eltérő felfogású táborra osztotta a nemesurakat: míg egyesek kifejezetten buzdították módosabb alattvalóikat a megváltásra, másoknak nem volt ínyére a kiváltságosok sorainak ilyen módon való felhígulása. Érdemes megvizsgálnunk a magyar és a török álláspontot is. Az oszmánok továbbra is csak a jobbágygyal bíró, jószágos nemeseket tekintették „igazi nemeseknek”, míg a magyar fél valamennyi réteget mentesíteni kívánta – az una eademque nobilitas elvből kiindulva – a hódítók által kivetett adók és szolgáltatások alól.

A hetedik – egyben utolsó – fejezet a menekült nemesi vármegyék szerveztét, működését mutatja be. A szerző – az olvasó tájékozódását megkönnyítve – összehasonlítást végcz a hódoltságon kívüli és a menekült vármegyék között, jól hangstílyozva a fennálló különbségeket. Szakály Ferenc kutatásait Heves-Külső-Szolnok és Pest-Pilis-Solt megye működésének tanulmányozására alapozta. Ezen vármegyék ránk maradt jegyzőkönyveiből és irataiból pontosan rekonstruálni lehet a hódoltságban illetékes menekült nemesi vármegyék működésének mechanizmusát: ezek a megyék jól kiépített, keményen kézben tartott hódoltsági ellenőrző és végrehajtó apparátussal rendelkeztek.

Az összes többi menekült vármegye – ha egyáltalán szabad így nevezniünk őket – lényegében csak nevében létezett. Ezt követően Szakály Ferenc annak fontosságát emeli ki, hogy a hódoltsági nemesség számának, illetve befolyásának növekedésével egy olyan – a hódoltságban addig hiányzó – bázis jött létre, amely összekötő kapocsként szolgált a Királyi Magyarország és Erdély felé. Végezetül – de nem utolsósorban – figyelemre méltó az a vizsgálódás, amely a vármegyeyi

tisztviselők – egyben hódoltsági birtokosok – és a szomszédos török földesurak közötti „kényszerű” kapcsolatokat tárja föl.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy Szakály Ferenc szakértelme és a témában – illetve az egész korszakban való – jártassága jelentősen előrelendítette a történeti kutatást.

Jelen kötete – amely sajnos az utolsó is – egy nagyon termékeny, elismerésben és sikerekben gazdag, de sajnálatosan rövid életútja lezárása.

Horváth Brigitta